

UOT-811.521.1

Səhifə: 5-13

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2024.2.5>

Möhsün Nağısoylu
AMEA-nın müşaviri, akademik
dr_mohsun@yahoo.com

ANONİM “ŞEYX SƏNAN” MƏNZUM HEKAYƏTİNDƏ (XVIII ƏSR) TÜRK
MƏNŞƏLİ ARXAİZMLƏR
XÜLASƏ

XVIII əsrə aid edilən anonim “Şeyx Sənan” mənzum hekayəti ədəbi dilimizin tarixinin geniş və ətraflı araşdırılması baxımından dəyərli yazılı qaynaqdır. Mənzum hekayətin əldə olan bir neçə əlyazma nüsxəsinin hamısı XIX yüzillikdə Azərbaycanda hazırlanmışdır. Həmin əlyazma kitablarının mətnlərində müasir ədəbi dilimiz üçün arxaik səciyyə daşıyan bir sıra leksik vahidlər işlənmişdir. Bu qəbildən olan sözlərə XIV-XVI əsrlər Azərbaycan yazılı abidələrində də rast gəlirik. Məqalədə anonim “Şeyx Sənan” mənzum hekayətinin dilində işlənmiş *ayıtmaq*, *buşmaq*, *diñlənmək*, *görklü*, *tapu* və s. kimi leksik vahidlər yığcam bir biçimdə və müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: anonim, Şeyx Sənan, XVIII əsr, arxaizmlər, *ayıtmaq*.

Giriş: Sufi mürşidi Şeyx Sənanın tərza (xristian) qızına məhəbbəti mövzusunda orta yüzilliklərdən başlayaraq Yaxın Şərq ədəbiyyatında bir sıra əsərlər yazılmışdır ki, onların zirvəsində böyük Azərbaycan şairi, dramaturqu və mütəfəkkiri Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan” mənzum faciəsi dayanır. Bu mövzuda yazılmış əsərlərdən biri də naməlum orta əsr Azərbaycan müəllifinin qələmindən çıxmış “Şeyx Sənan” mənzum hekayətidir (bax: 10). Dil-üslub xüsusiyyətlərinə və mətnşünaslıq özəlliklərinə görə XVIII əsrə aid etdiyimiz anonim “Şeyx Sənan” mənzum hekayəti istər ədəbiyyat tariximizin, istərsə də ədəbi dilimizin keçmişinin incələnməsi baxımından dəyərli yazılı qaynaqdır.

Anonim “Şeyx Sənan” mənzum hekayətinin maraqlı doğuran dil faktları sırasında müasir ədəbi dilimiz üçün arxaik səciyyə daşıyan türk mənşəli sözlər xüsusi yer tutur. Mənzum hekayətin həcmcə kiçik olmasına baxmayaraq, əsərin mətnində işlənən leksik arxaizmlərin sayı az deyil. Qeyd edək ki, mənzum hekayətdə işlənən türk mənşəli arxaizmlərin, demək olar ki, hamısı orta əsrlər Azərbaycan-türk əlyazmaları üçün də səciyyəvidir. Bunu nəzərə alaraq, mənzum hekayətin dilində işlənmiş türk mənşəli arxaizmlər haqqında geniş bilgilər verməyi məqsədəuyğun sayırıq və yalnız onların işləndiyi beyləri verməklə kifayətlənəcəyik. Hekayətin dilində işlənən türk mənşəli arxaizmlərin əsərin XIX yüzillikdə köçürülmüş əlyazma kitablarında olması bir qədər təəccüblü görünsə də, bunu klassik əsərlərin təsirinin nəticəsi kimi qəbul etmək lazım gəlir. Məsələn, XVIII əsrin sonlarında qələmə alınmış Möhsün Nəsinin “Lisanüt-teyr” (“Quşun dili”), görkəmli maarifçi yazıçı Abbasqulu ağa Bakıxanovun 1820-ci ildə tamamladığı “Riyazül-qüds” (“Müqəddəs bağ”) əsərlərində də eyni arxaizmlərin çoxuna (*ayıtmaq – demək, söyləmək, danla – sabah, yeg – yaxşı* və s.) rast gəlirik (7, 68, 75, 191; 8, 131, 132).

Anonim mənzum hekayətdə qeydə aldığımız türk mənşəli arxaizmlərə məsnəvinin bütün əlyazma nüsxələrində rast gəlirik ki, bu da onların əsərin arxetipində də işlənməsi haqqında mülahizə yürütməyə əsas verir. İndi isə naməlum müəllifin qələmindən çıxmış bu əsərdə işlənmiş arxaizmlərə qısaca nəzər salaq.

Anda: 1) o vaxt:

Çünki doquz güdməyə məşğul olur,
Şol müridlər halı *anda* gör nölür.
Anda bu könlüm məgər aram edə,
Ola ki tərza qızı ənam edə...

2) orada:

Şeyxi *anda* saluban qayıtdılar,
Varubanı evlərinə getdilər.

3) ora, oraya:

Aydır: Ey dayə, bir *anda* vargilən,
Kimdürür, xandan gəlür, bir sorgilən..

Qeyd edək ki, XIII-XVI yüzilliklərə aid türkcə mətnlərdə *anda* sözü bu leksik vahidin yuxarıdakı mənalarından başqa, “o barədə”, “o mövzuda”, “o xüsusda” anlamında da işlənmişdir (5, I, 132-137).

Ayıtmaq – demək, söyləmək:

Aydır: Ey dayə, bu sözi söyləmə,
Canıñ için canıma qəsd eyləmə.

Maraqlıdır ki, bu leksik vahid hekayətdə daha bir neçə yerdə yalnız indiki zamanda və III şəxsin təkində *aydır* şəklində işlənmişdir. Qeyd edək ki, orta əsrlər klassik Azərbaycan-türk mətnlərində də *ayıtmaq* sözünə daha çox *aydır* formasında rast gəlirik. Sözlə bağlı onu da əlavə edək ki, hekayətin bəzi nüsxələrində *aydır* əvəzinə onun sinonimi olaraq *der* və *dedi* sözləri işlənmişdir.

Birlə -ilə, -la-lə; birlikdə, birgə:

Öldürürlər, yazuq anı bigünah,
Ol gədə *birlə* qaçan bir ola şah.

Birlə sözünün əski mətnlərdə *bilə* variantı da geniş yayılmışdır. Hekayətin dilində də *bilə* sözünə rast gəlirik:

İki şəhidi *bilə* tapşurdılar,
Topraq içində tənə yaşurdılar.

Qeyd edək ki, *bilə* sözü hazırda danışıq dilimizdə, əsasən, Novruz bayramı zamanı bayramlaşmada işlənən *səndən belə* (səninlə, səninlə birgə) ifadəsində öz varlığını qoruyub saxlamışdır.

Bunda – bura, buraya:

Şeyx aydır ki, ey nigarım simtən
Can fəda qılmağa *bunda* gəlübən.

Bu söz də türkcə əski mətnlərin çoxunda eyni mənada işlənmişdir. Qeyd edək ki, *bunda* sözü hekayətin beş nüsxəsində *munda* şəklindədir ki, burada *b* – *m* hərf əvəzlənməsi hadisəsi özünü göstərir.

Munda gəldiñ, mən müsəlmanəm dedin,
Pakdinü əhli-imanəm dediñ.

Çağatay = **Buşmaq** – hirslənmək, acıqlanmaq:

Bir yerə cəm` oluban danışdılar,
Şeyxlərinin bu işinə *buşdılar*.

Hekayətin dörd nüsxəsində yalnız bu beytdə işlənən *buşdılar* sözünün əvəzində A nüsxəsində *bulaşdılar* (?), G nüsxəsində isə *buluşdılar* (görüşdülər) yazılmışdır. Beytin ümumi məzmunundan çıxış etdikdə isə, *buşmaq* feili məhz “acıqlanmaq” anlamında işlənmişdir. Digər nüsxələrin katibləri, görünür, bu sözün mənasını anlamamış, buna görə də onu müxtəlif şəkildə yazmışlar.

Buşmaq sözü eyni mənada XIII-XVI əsrlərə aid türkcə mətnlərdə, o cümlədən Yunus Əmrə və Dədə Ömər Rövşəninin dilində işlənmişdir (5, I, 719, 720). V.Radlovun məşhur lüğətində də *buşmaq* sözünün Parisdə nəşr olunmuş çağatayca bir lüğətdə eyni mənada işlənməsi qeydə alınmışdır (14, IV, 1870).

Dəxi//daxi – hətta, da, də:

Bu sözi deyüb rəvan getdi, əcəb,
Ol müridlərdən *dəxi* qılmaz ədəb.

Bu sözə klassik Azərbaycan mətnlərinin çoxunda rast gəlirik.

Diqlənmək – dincəlmək, istirahət etmək; sakit olmaq, sakitləşmək:

Çəkər idi ol riyazət ruz-şəb,
Bir zəman *diqlənməz idi*, ey əcəb.

Qeyd edək ki, *dişlənək* sözü yalnız C nüsxəsində işlənmişdir. A nüsxəsində bu sözün əvəzində *dayanmaz*, digər nüsxələrdə isə *dişləməz* yazılmışdır. *Dişləmək* qədim türk sözlərindəndir və onun kökündə dayanan *dinmək* eyni mənada orta əsrlərə aid türkcə mətnlərin çoxunda işlənmişdir (5, II, 1163). Məşhur Tarama Sözlüyündə *dişlənmək* sözünə aid verilən yeganə nümunədə isə onun *sönmək* mənası qeyd olunmuşdur:

Kapında bir zaman ko *dinlene* ol,
Çırağıdır koma kim *dinlene* ol. (5, II, 1340-1342)

Beytin məzmunundan da görüldüyü kimi, *dinlene* sözü birinci mənada “sakitləşə”, ikinci mənada isə “sönə” anlamındadır. Cinas məqamında işlənən bu sözün “sakitləşmək” mənası isə nədənsə lüğətdə verilməmişdir.

V.Radlovun lüğətində bu sözün Kırım tatarlarının dilində eynilə yuxarıdakı kimi, Osmanlıcada isə *dinnənmək* şəklində işlənməsi qeydə alınmışdır (14, III, 1757, 1759).

Dürlü – müxtəlif, cürbəcür:

Əhdə durmayan mənimlə bir zəman,
Hər zəman bir *dürlü* bazar eyləyən.

Düş – yuxu, rəya:

Nagəhan yatur idi bir gecə ol,
Gördi *düşdə* bir dodağı qönçə ol.

Türkcənin qədim lüğət vahidlərindən sayılan *düş* istər əski türk yazılı abidələrində (13, 599) , istərsə də ortaçağa aid türkcə (5, II, 1340-1342), o cümlədən Azərbaycan türkcəsində olan mətnlərdə işlənmişdir (6, 14). Müasir türk və türkmən ədəbi dilində indi də işlənən *düş* sözü dilimizin Qərb qrupu şivələrində *tuş* və *tüş* fonetik variantlarında qorunub saxlanılmışdır (3, 241).

Görk – yaraşlıq, gözəllik, üz gözəlliyi:

Hüsn içində kamil idi, *görkə* bay,
Görsə anı səcdə qılır gögdə Ay.

Qeyd edək ki, beytdəki *görkə* sözünün əvəzində yalnız G nüsxəsində *malda* yazılmışdır. Beytin məzmununa görə hər iki söz məqbul sayıla bilər. *Görk* sözü eyni mənada orta əsrlərə aid türkcə mətnlərin çoxunda işlənmişdir (5, III, 1775-1776).

Görklü – gözəl, yaraşlıq:

Rum elində gördi bir *görklü* nigar,
Özü birdür, aşıqıdır səd hezar.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu söz yalnız A və G nüsxələrində belədir, digər nüsxələrdə isə onun sinonimi olan *gülru* (B, C, E, F nüsxələrində) və *gül yüzlü* (D nüsxəsində) yazılmışdır.

Görklü sözü eyni mənada ortaçağ türkcə mətnlərin çoxu üçün işlək olan leksik vahidlərdən biridir (5, III, 1777-1780).

Xancarü//xancarı//qancarü – hara, haraya; necə:

Qaxıdı müridlərə aydır: Nedim?
İmdi bilməzəm ki, *xancarü* gedim.

Bu söz də orta əsrlərə aid türkcə mətnlərdə bol-bol işlənmişdir. *Xancarü* sözü hazırda dilimizin bir çox şivələrində *hancarı* şəklində işlənəkdədir.

Xanda//qanda – harada:

Dönə, tərək edə bizi bu natəvan,
Xanda tuş oldu bizə bu nagəhan?

Hekayətin dilində bu sözlə yanaşı, onun çıxışlıq halında olan *xandan//qandan* forması da işlənmişdir. Bu sözlər də ortaçağ türkcə mətnlər üçün çox işlək olan leksemlərdən sayılır. Hekayətdə həmçinin eyni kökdən olan *xanı* (hanı) sözü də işlənmişdir.

İrmək – çatmaq, yetişmək:

Əzm edübən çünki bunlar vardılar,
Lacərəm məqsudlərinə *irdilər*.

İrmək sözü istər qədim türk mətnlərində, istərsə də orta əsrlərə aid türkcə yazılı abidələrin çoxunda tez-tez işlənən lüğət vahidlərindən biridir. Eyni mənəni daşıyan *irishmək* feili də bu

kökdəndir və ona klassik mətnlərin çoxunda rast gəlirik. Qeyd edək ki, hekayətin müxtəlif əlyazmalarında *irdilər* sözünün əvəzində onun sinonimi olaraq *yetdilər* ləksemi işlənmişdir.

Qaxımaq – hirslənmək, acıqlanmaq; qınamaq, danlamaq:

Qaxıdı müridlərə, aydır: Nedim?

İmdi bilməzəm ki, xancaru gedim.

Qaxımaq sözü eyni mənalarda V.Radlovun lüğətində Osmanlıcaya məxsus leksik vahid kimi qeydə alınmışdır (14, II, 1899). Bu söz orta əsrlərə aid türkcə mətnlərdə çox işlənmişdir (5, IV, 2166-2170).

Qat – yan:

Çünki halın anı mə'lum eylədi,

Gəldi ol dilbər *qatına* söylədi.

Qat sözünə eyni mənada orta əsrlər türk mətnlərinin çoxunda rast gəlirik.

Qatı – bərk; çox, xeyli:

Yüzini görsəm, gələ əqlim başə,

Qatı heyran olmuşam mən bu işə.

Qatı sözü də türkcə əski mətnlər üçün səciyyəvi olan lüğət vahidlərindən sayılır. Həmin sözün bu mənası müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaik səciyyə daşıyır, lakin leksik vahiddən düzəlmiş *qatlaşmaq* feilində onun bu mənası qorunub saxlanılmışdır.

Qatı – bərk:

Yüzünü görsəm, gələ əqlim başə,

Qatı heyran olmuşam mən bu işə.

Qatla – dəfə, kərə:

Əlli *qatla* varmış idi Həccə ol,

Fəriğ olmaz idi bir zərrəcə ol.

Bu sözə də əski türk mətnlərinin çoxunda rast gəlinir. Qeyd edək ki, hekayətin iki əlyazmasında (D, F) bu söz əvəzinə onun sinonimi olaraq *kərrə* ləksemi işlənmişdir.

Qayıрмаq – kədərlənmək, qayğılanmaq:

Hər xəta kim gördün, ey şayəstə pir,

Ol *qayırmaz*, munda izhar eyləmə.

Qayıрмаq sözü eyni mənada orta əsrlərə aid türkcə mətnlərdə qeydə alınmışdır (5, IV, 2375-2376). Qeyd edək ki, bu söz eyni mənada çağdaş türk dilində işlənir (15, 327). V.Radlov *qayıрмаq* sözünün bu mənası ilə yanaşı, hazırda dilimizdəki “etmək”, “düzəltmək” mənalarını da qeydə almışdır. Maraqlıdır ki, alman alimi bu sözün hər iki mənada Osmanlıcada və Azərbaycan türkcəsində işləndiyini də qeyd etmişdir (14, II, 100). Müasir ədəbi dilimizdə isə *qayıрмаq* sözü yuxarıdakı mənada işlənir.

Kəndü – öz:

Eşqə düşən daima sultan olur,

Dərd *kəndü* dərdinə dərman olur.

Kəndü sözü klassik Azərbaycan-türk mətnlərinin çoxunda işlənmişdir.

Nəsnə – şey:

Elmi-hikmətdə təمام almış səbəq,

Qamu *nəsnədən* anı vermişdi Həqq.

Nəsnə arxaizminə klassik Azərbaycan-türk mətnlərinin çoxunda eyni mənada rast gəlirik. *Nəsnə* sözü eyni mənada müasir türk dilində də işlənir. Beytdəki *qamu* (hamı) əvəzliyi də fonetik arxaizmdir.

Nişə – niyə, nə üçün:

Nişə döndün, dedilər, ey namvər,

Kim peşiman oldun axər məgər?

Şimdi – indi:

Qayıtdı müridlərə, aydır: Nedim,

Şimdi bilməzəm ki, qancaru gedim?

Qeyd edək ki, bu söz yalnız Əbdülqəni Nuxəvinin köçürdüyü A nüsxəsindədir, digər nüsxələrdə bu sözün sinonimi – *imdi* işlənmişdir. Məlum olduğu kimi, *şimdi* sözü daha çox Osmanlıca – Türkiyə türkcəsi üçün səciyyəvidir. Aşağıda göstərəcəyimiz kimi, Nuxəvi sırf Osmanlıcaya məxsus bir çox sözləri hekayətin köçürdüyü nüsxəsində işlətməmişdir.

Əlavə edək ki, XIX əsrin tanınmış əlyazmaşünası-mətnşünası Əbdülqəni Nuxəvi bir müddət Türkiyədə yaşamışdır, özünün “Türki-farsi təkəllüm risaləsi”ndə (11) də Osmanlıcaya məxsus sözlərdən bol-bol istifadə etmişdir. Qeyd edək ki, Nuxəvinin nüsxəsində digər nüsxələrdən fərqli olaraq *ata* sözü əvəzinə eyni mənada *baba* sözünün işlənməsi də bunu sübut edən faktlardan sayıla bilər.

Şol – o:

Çünki doğuz güdməgə məşğul olur,
Şol müridlər halı anda gör nolur.

Qeyd edək ki, hekayətin yalnız G nüsxəsində bu söz əvəzinə onun sinonimi – *ol* işlənmişdir. *Şol* sözü də daha çox Osmanlıca üçün səciyyəvidir və o, klassik ədəbiyyatımızda sıx-sıx işlənən leksik vahidlərdən sayılır.

Taşa qalmaq – təəccüblənmək, heyrətlənmək, çaşbaş qalmaq:

Gördilər çün çarə tabulmaz buğa
Qamu anıq işinə *qaldılar* *taşa*.

Bu leksik vahidə eyni mənada “Dastani-Əhməd Hərami”də, Əhmədi Təbrizinin “Əsrarnamə” və Həzininin “Hədisi-ərbəin” tərcümələrində rast gəlirik (4, 114). Feilin birinci tərəfi *taş* (heyrət, təəccüb) ismi isə istər türk dillərinin əski qatlarını əks etdirən qaynaqlarda, isərsə də orta əsrlərə aid yazılı mətnlərdə işlənmişdir. Dilimizin Qazax şivəsində bu söz *dona qalmaq* şəklində eyni mənada işlənir (12, 155). Dilimizin Qərb qrupu şivələrində isə *dan* ismi *gəlmək* feili ilə birgə eyni mənada işlənir (3, 86).

Qeyd edək ki, hekayətin bir neçə əlyazmasında *taşa* sözü *دانا* *dana* şəklində yazılmışdır.

Tapu – hüsur, yan, xidmət, qulluq; səcdə, sitayiş:

Ta ki, tərşə qızının qapusına,
Varmayınca, yox dəva *tapusına*.

Qədim türk sözü olan *tapu* ismi eyni mənada orta əsrlərə aid bir sıra yazılı abidələrimizdə işlənmişdir. Bu sözlə eyni kökdən olan *tapmaq* (səcdə etmək, sitayiş etmək) feili də əski türkcə mətnlər üçün işlək olan leksemlərdən sayılır. *Tapınmaq* (səcdə etmək) feili bu sözlə eyniköklüdür.

Uş – bu; budur:

Yüz çəvirdi məndən uş cümlə mürid,
Qalmaq bu işə *uş* ikrahım bənim.

Uş işarə əvəzliyinə orta əsrlər Azərbaycan-türk yazılı abidələrinin çoxunda eyni mənada rast gəlirik. Hekayətdə *uş* əvəzliyi ilə yanaşı, *uşbu* sözü də işlənmişdir:

Üç gün anda qaldı *uşbu* hal ilə,
Añlar ol köğlini xəttü xal ilə.

Uyqu – yuxu:

Çünki Şeyx oyandı *uyqudan* rəvan,
Başına düşdi bu sevda nagəhan.

Qeyd edək ki, *uyqu* sözü yalnız Nuxəvinin köçürdüyü A nüsxəsindədir, digər nüsxələrin hamısında bu sözün əvəzində onun sinonimi – *yuxu* işlənmişdir.

Uyqu sözünə orta əsrlər Azərbaycan yazılı abidələrində olduğu kimi, son dövr ədəbiyyatında da, məsələn, Abbas Səhhətin dilində rast gəlirik:

Gün çıxır, göydə bulud qırmızı rəngə boyanır,
Kəndlilər çox yorulub, *uyqudan* indi oyanır. (1, 79)

Üştə – bax, budur:

Üştə sən tərşə görürsəñ halımız,
Kim müxalifdir saña ə`malımız.

Qeyd edək ki, D nüsxəsinin katibi, görünür, bu qədim türk sözünün mənasını başa düşmədiyi üçün onun əvəzində *şimdi* sözünü yazmışdır. *Üştə* sözü eyni mənada əski türkcə mətnlərdə

işlənmişdir. V.Radlov da bu sözün Krım tatarlarının dilində işləndiyini qeyd almışdır (14, I, 1906-1907). Qeyd edək ki, bu ləksəm çağdaş türk dilində *ıştə* şəklində işlənir. Maraqlıdır ki, hekayətin G nüsxəsində bu söz *ıştə* şəklindədir.

Varmaq – getmək:

Əzm edübən çünki bunlar *vardılar*,

Lacərəm məqsudlərinə irdilər.

Qeyd edək ki, qədim türk sözlərindən olan *varmaq//barmaq* sözünün hekayətin müxtəlif əlyazmalarında *varmayınca* və *varubanı* kimi feili bağlama şəkilləri də işlənmişdir. *Varmaq* feili Azərbaycan-türk yazılı abidələrinin bir çoxunda işləndiyi kimi (6, 22), dilimizin Qərb qrupu şivələrində də öz varlığını qoruyub saxlamışdır (3, 97).

Yaşurmaq – gizlətmək:

İki şəhidi bilə tapşurdılar,

Topraq içində tənə *yaşurdılar*.

Yaşurmaq sözü eyni mənada Dədə Qorqud dastanlarında (5, IV, 4385) və Molla Vəli Vidadinin şeirlərində işlənmişdir (2, 52). Bununla belə, bu ləksəm müasir ədəbi dilimiz üçün arxaik səciyyə daşıyır. Qeyd edək ki, ədəbi dilimizdə işləkliyini itirmiş *yaşmaq* (qadın üzünü üçün örtük) ismi də bu kökdəndir.

Yeg – yaxşı:

Yar ilə hər kim ki, yar olmya,

Tərkin ursa *yeg* olur, xar olmya.

Qədim türk sözlərindən olan *yeg* Azərbaycan yazılı abidələrinin çoxunda, o cümlədən Dədə Qorqud dastanlarında bol-bol işlənmişdir. Hekayətin dilində bu sözün çoxaltma dərəcəsi olan *yegrək* ləksəminə də rast gəlirik:

İmdi kəfən yərağın qılmaq saña,

Yegrək olur, ta dolaşmaqdan maña.

Yegrək də qədim türk mətnlərində çox işlənən sözlərdəndir.

Yəğmalamaq – qarət etmək, soymaq, çapıb-talamaq; almaq, götürmək:

Əqlimi *yəğmaladı* tərta qızı,

Rum evinə yeridər şimdi bizi.

Qeyd edək ki, *yəğmaladı* sözü hekayətin beş nüsxəsində işlənmişdir. D nüsxəsində bu sözün əvəzində *yəğmayə verdi*, G nüsxəsində isə *Əqlimi aldı mənim* kimi işlənmişdir. *Yəğmalamaq* sözünə Dədə Qorqud dastanlarında rast gəlirik.

Yıl – il:

Əlli *yılın* taətin tərək eylədim,

Bəs nə buyurur ol dilxahım bənim.

Qeyd edək ki, *yıl* sözü yalnız Nuxəvinin köçürdüyü A nüsxəsindədir, digər nüsxələrdə bu ləksik vahidin sinonimi – daha müasir variantı olan *il* də işlənmişdir. Bu fakt Nuxəvinin klassik ənənələri – əski yazı qaydalarını gözləməsini sübut edir. Qeyd edək ki, beytdəki *ol* sözünün əvəzinə beş nüsxədə *bu* əvəzliyi işlənmişdir. Büytin məzmununa əsasən *bu* variantını düzgün sayırıq.

Hekayətin dilində ləksik arxaizmlərlə yanaşı, az da olsa, bəzi qrammatik arxaizmlərə də rast gəlirik. Bu qəbildən olan arxaik qrammatik formalar sırasında ismin bəzi hallarına aid nümunələri və ayrı-ayrı feili bağlamaları göstərmək olar.

Bu baxımdan yuxarıda da verdiyimiz nümunə xüsusilə diqqəti çəkir:

Bir *yerə cəm`oluban* danışdılar,

Şeyxlərinin bu işinə buşdular.

Bu nümunə beş nüsxədə (B, C, D, E, F) bu şəkildədir. Digər iki nüsxədə isə *yerə* ismi yerlik haldadır və *cəm oluban* feili bağlaması əvəzinə *cəm olub* işlənmişdir. Beytin məzmunundan çıxış etdikdə, burada *yer* isminin yönlük hal variantı daha düzgün sayılmalıdır. Qeyd edək ki, orta yüzilliklərə aid Azərbaycan-türk mətnlərində ismin hallarına aid bu cür nümunələrə, yəni bir hal əvəzinə digərinin işlənməsinə rast gəlirik (9, 163-166). Nümunədəki feili bağlamaya gəldikdə isə *-iban*, *-uban* forması daha əski sayılır və onun *-ib*, *-ub* feili bağlama şəkilçisi ilə əvəzlənməsi katib müdaxiləsinin, onun mətni müasirləşdirmə cəhdinin nəticəsidir.

Aşağıdakı nümunədə də ismin yönlük və yerlik hallarının əvəzlənməsi müşahidə olunur:

Çünki halın anja mə'lum eylədi,
Gəldi ol dilbər *qatına* söylədi.

Nümunədəki *qatına* (yanına) sözü A nüsxəsində Yerlik haldadır ki, əslində bu variantı da səhv saymaq düzgün olmazdı. Bununla belə, mətndən çıxış etdikdə *qatına* variantı daha məqbul sayılmalıdır ki, bu fakt da ismin hallarının əvəzlənməsi halının nəticəsi olaraq ortaya çıxmışdır.

Hekayətin dilində əski feili bağlama şəkilçiləri sırasında ən çox rast gəlinən *-iban*, *-uban* və *-ibanu*, *-ubanu* morfemləridir. Məsələn:

Şeyxi anda *saluban* qayıtdılar,
Varubanı evlərinə getdilər.
Əzm edübən çünki munlar getdilər,
Lacərəm pəs evlərinə yetdilər.
Ağlayuban dedilər ki, hanı şeyximiz,
Gəldi keçdi dünyada təqdirimiz.

Hekayətdə *-i*, *-i*, *-u*, *-ü* feili bağlama şəkilçisi ilə işlənmiş aşağıdakı bir söz də işlənmişdir:

Gəl bərü, gəl dedi ol tərса qızı,
İstəyü gəldiñmi eşq ilə bizi?

Qeyd edək ki, *istəyü* sözü hekayənin üç nüsxəsində (B, C, G) yuxarıdakı şəkildə, digər dörd nüsxəsində isə *istəyüb* şəklindədir ki, ikinci variant müasirləşdirmə faktı kimi dəyərləndirilməlidir.

Hekayətin yalnız G nüsxəsindəki bir sözdə işlənmiş *-gəc* şəkilçili feili bağlama da diqqəti çəkir:

Anda bu köñlüm məgər aram edə,
Anı *görgəc* bu canım təndən gedə.

Qeyd edək ki, digər əlyazmalarda ikinci misra bu şəkildədir:

Ola ki, tərса qızı ən`am edə.

-gəc şəkilçili feili bağlama orta çağlara aid Azərbaycan-türk mətnlərində, o sıradan Füzulinin və Qövsü Təbrizinin dilində sıx-sıx işlənmişdir. Məlum olduğu kimi, bu şəkilçi müasir ədəbi dilimizdə formasını dəyişərək *-cək* şəklində işlənir: *görcək*.

Hekayətin dilində işlənmiş *-icək* şəkilçili aşağıdakı feili bağlama da maraqlıdır:

Eşq *gəlicək* kişini məcnun qılır,
Kimsə sözün təhqiqin bilməz olur.

Nümunədən görüldüyü kimi, *gəlicək* feili bağlaması müasir ədəbi dilimizdə bu sözün daha çox *gəlinçə* formasının məzmununa uyğun gəlir.

Hekayətin dilində feilin əmr şəklinin də arxaik səciyyəli maraqlı nümunələrinə rast gəlirik. Məsələn:

Dedilər: Ögüt *verəlim* qamumuz,
Ola ki, dönə bu işdən ol əziz.
Xancarı getmək gərək, bir *sələñiz*,
Yeriñ imdi *gedəli*, əzm eyləñiz.
Aydır: Ey dayə, bir anda *vargilən*,
Kimdürür, xandan gəlür, bir *sorgilən*.
Dedi: Dur başıñ qaldır *görəyim*,
Nə kişisəñ, halını bir *sorayım*.

Birinci nümunədə birinci şəxsin cəmində işlənmiş *-əlim* şəkilçili feili bağlama *demək* feili ilə də işlənmişdir:

Nə *deyəlim* çünki anja biz bu dəm,
İxtiyarın aparubdur ol sənəm.

İkinci nümunədəki *gedəli* feili də eyni formalıdır, lakin bir qədər fərqlidir. Qeyd edək ki, əlyazmalardan birində (D nüsxəsi) *gedəli* əvəzinə *gedəlim* yazılmışdır. Məlum olduğu kimi, bu cür formalı əmr şəkli müasir ədəbi dilimizdə işlənməsə də, danışıq dilində ona rast gəlirik.

Üçüncü nümunədəki *vargilən*, *sorgilən* formalı əmr şəkli də hazırda danışıq dilimizdə işlənir.

Hekayətin dilində işlənmiş *təharət almaq*, *dənizə talmaq* (dalmaq) feillərinin əmr şəkli də bu cürdür: *təharət algilən*, *hidayət dənizinə talgilən*. D nüsxəsində isə *döndərmək* feili *döndərgil*

şəklində işlənmişdir, digər nüsxələrdə isə bu feil müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimidir: *döndər*. Maraqlıdır ki, D nüsxəsində *bağlamaq* feili II şəxsin təkində əksinə müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi – *bağla* şəklində, digər nüsxələrdə isə *bağlagil* kimi işlənmişdir. Deməli, XIX əsrdə II şəxsin təkində feilin əmr şəkli üçün bu formaların hər ikisi işlək olmuşdur.

Dördüncü nümunədəki *görəyim, sorayım* formalı əmr şəkli isə klassik mətnlərdə geniş yayılsa da, istər müasir ədəbi dilimizdə, istərsə də danışıq dilində işlənmir.

Nəticə: Beləliklə, yuxarıdakı nümunələrdən də göründüyü kimi XVIII əsrə aid edilən anonim “Şeyx Sənan” mənzum hekayətinin XIX yüzillikdə Azərbaycan ərazisində köçürülmüş əlyazma kitablarında türk dillərinin əski qatını əks etdirən bir sıra sözlər də yer almışdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abbas Səhhət. Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Lider nəşriyyat”, 2005
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II c. Bakı, 1984
3. Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Elm, 1967
4. Nağısoylu M. Əhmədi Təbrizi və “Əsrarnamə” tərcüməsi. Bakı: Elm və təhsil, 2012
5. XIII asırdan günümüze kadar kitaplardan toplanmış tanıqlarıyla Tarama Sözlüğü. Ankara, 1943-1957
6. Qəhrəmanov C. Nəsimi “Divan”ının leksikası. Bakı: Elm, 1970
7. Möhsün Nəsiri. Lisanüt-teyr (Quşların dili). Çapa hazırlayanlar: M.Nağısoylu, S.Bayramlı. Bakı: Tural, 2001
8. Nağısoylu M. Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Riyazül-qüds” əsəri. Bakı: Elm və təhsil, 2014
9. Nağısoylu M. XVI əsr Azərbaycan tərcümə abidəsi “Şühədanamə”. Bakı: Nurlan, 2003
10. Nağısoylu M., Abdullayeva Ş. Anonim “Şeyx Sənan” mənzum hekayəti (tekstoloji-filoloji araşdırma və tənqidi mətn). Bakı “Elm və təhsil”, 2016.
11. Nuxəvi Əbdülqəni. Türki-farsi təkəllüm risaləsi. Çapa hazırlayan: K.Şərifov. Bakı: Elm və təhsil, 2014
12. Rüstəmov R. Müasir Azərbaycan dili üçün arxaikləşmiş fellər // “Dilçilik məcmuəsi”, XVIII c. Bakı, 1963
13. Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969
14. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. I-IV. СПб., 1888-1911, т. 4, ч.2
15. Турецко-русский словарь. Москва, 1968.

Мохсун Нагисойлу

Архаизмы тюркского происхождения в анонимном стихотворном рассказе

«Шейх Санан» (XVIII века)

Резюме

Анонимный стихотворный рассказ «Шейх Санан», относящийся к XVIII веку, представляет собой ценный письменный источник с точки зрения широкого и детального изучения истории нашего литературного языка. Несколько рукописных копий стихотворного рассказа были сделаны в Азербайджане в XIX веке. В текстах этих рукописей использован ряд лексических единиц, архаичных для нашего современного литературного языка. Слова такого рода встречаются в письменных памятниках Азербайджана XIV-XVI веков. В статье комплексно и сопоставительно рассматриваются некоторые лексические единицы использованные в языке анонимного поэтического рассказа «Шейх Санан», как *ayıtmaq, buşmaq, diñlənmək, görklü, tarı* и др.

Ключевые слова: аноним, Шейх Санан, XVIII век, архаизмы, *ayıtmaq*.

Mohsun Naqisoylu

*Archaisms of Turkic origin in the anonymous poetic story "Sheikh Sanan"
(XVIII century)*

Summary

The anonymous poetic story "Sheikh Sanan", dating to the XVIII century, is a valuable written source from the point of view of a broad and detailed study of the history of our literary language. Several handwritten copies of the poetic story were made in Azerbaijan in the XIX century. The texts of these manuscripts use a number of lexical units that are archaic for our modern literary language. Words of this kind are found in written monuments of Azerbaijan of the XIV-XVI centuries. The article comprehensively and comparatively examines some lexical units used in the language of the anonymous poetic story "Sheikh Sanan", such as ayıtmaq, buşmaq, diñlənək, görklü, tapu, etc.

Key words: *anonymous, Sheikh Sanan, XVIII century, archaisms, ayıtmaq.*

Çapa tövsiyə edən:

*AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
Terminologiya şöbəsi*

Rəyçilər:

*professor Sevil Mehdiyeva
professor Sayalı Sadıqova*